

Laborem Exercens: opmerkingen over de concrete en theoretische samenhang

**Tekst van de voordracht van F. Houtart op het Marx-
colloquium op de V.U.B. 26/11/1983.
(Vertaling door Kristin De Glas en Mark Lambrechts)**

1. Inleiding

De bedenkingen die volgen situeren zich in een dubbel kader, enerzijds in dit van een marxistische analyse, anderzijds in dit van een christelijke visie. Het analytische deel zal handelen over de interne logica van de tekst en een aantal hypothesen voor zijn interpretatie uitwerken. Die situeren zich op het vlak van de kritiek van de tekst als object en niet op dit van de intenties van het subject. Inderdaad leidt het geen twijfel dat de auteur van de encycliek hiermee wenste bij te dragen tot meer rechtvaardigheid tussen de mensen. Nochtans kunnen het kader van zijn gedachte en de oriëntatie van zijn handelswijzen het object uitmaken van een onderzoek dat er op gericht is te zien in welke mate er een mogelijkheid tot identiteit is tussen intenties en realiteit.

Daarenboven laat de christelijke optiek, waarbinnen ik mij situeer, toe te denken aan een alternatief betoog, waarop ik hier enkel allusies zal maken. Het laat ook toe dat men zich niet hoeft te situeren op het vlak van de onmiddellijke doeltreffendheid, terwijl men tracht te zien wat er op politiek vlak gerecupereerd zou kunnen worden. Ten slotte zullen de verwijzingen naar de context zich situeren binnen een vrij precies kader, nl. dit van de Noord-Zuid verhoudingen en meer bepaald dit van Centraal-Amerika, wat ons zal toelaten meer specifieke vragen te stellen.

Dit artikel bevat drie delen. Het eerste bestaat uit een poging de interne logica van de tekst van de encycliek te bepalen, en uit een voorstelling van een bepaald aantal interpretatiehypothesen, in functie van een marxistische me-

thodologie. Het tweede stelt de vraag naar de praxis van het pontificaat van Johannes-Paulus II, hoewel we slechts enkele verwijzingen naar deze laatste kunnen maken. Het is duidelijk dat een dergelijke studie de globaliteit van de pontificale praktijk zou moeten bestrijken. Het derde deel stelt vragen aangaande de sociale groepen die ideologisch steunen op het perspectief van *Laborem Exercens*. Meer bepaald zoals het begrepen werd in sommige derde-wereldlanden. De conclusie zal de afstand benadrukken die kan bestaan tussen de intenties en de geproduceerde tekst.

2. De interne logica

Vertrekkend van de arbeid als activiteit van de menselijke persoon (1) legt de encycliek het accent op het subjectieve karakter van de arbeid die verstaan wordt als een activiteit van de mens (2), wat toelaat uit te monden in een ethisch vertoog (3); vooral geformuleerd in termen van interpersoonlijke relaties.

Nochtans geschiedt de lectuur van de sociale realiteit meer gestratificeerd dan structureel. Toegepast op de klassenmaatschappij spreekt men dan van de eenheid van tegenstrijdigheden in dialectische relatie. Zulke lectuur blijft meestal op het niveau van de beschrijving i.p.v. op dit van de analyse, vandaar bv. de notie van het rechtvaardige loon, als concrete verificatie van de rechtvaardigheid (4), zonder referentie aan de notie van de meerwaarde, noch aan die van de sociale arbeid.

Het kapitalisme en het socialisme worden in de eerste plaats voorgesteld als het resultaat van economische ideeën die de mens reduceren, hetzij tot een waar (5), hetzij tot een louter object van economische relaties (6). Dit mondt uit in een kritiek van de beide systemen, vertrekkend van de ideeën en ideologieën die aan hun oorsprong liggen (7). Nochtans wordt het socialisme, dat steunt op het idee van de klassenstrijd, in het licht van een ethiek van interpersoonlijke relaties, onaantvaardbaar verklaard, terwijl het kapitalisme als 'vatbaar voor verbeteringen' bestempeld wordt. Het socialisme, steunend op het dialectisch materialisme, beschouwt de mens als de resultante van economische verhoudingen (8). De mens wordt gezien als een produktieinstrument (9). De arbeid wordt opgevat als een anonieme kracht, nodig voor de produktie (10). Het reële conflict dat bestond tussen de eigenaar van de produktiemiddelen en de arbeid heeft zich o.i.v. de marxistische ideologie getransformeerd tot een systematische klassenstrijd (11). Hieruit moeten we besluiten dat dit alles geen toereikende basis vormt om de voorrang van de persoon op de zaak te verzekeren (12). Ook het kapitalisme, in zoverre het gebaseerd is op een liberale ideologie van het materialistische en economische type dat de arbeid als een waar voorstelt (13), is een niet-humane manier om het probleem te stellen (14). Nochtans wordt deze manier van denken in de encycliek als typisch voor de eerste helft van de 19de eeuw voorgesteld, als behorend tot een verleden dat eventueel nog zijn kop kan opsteken in deze tijd, nl. in de

onderontwikkelde landen, maar dat in zijn expliciete vorm haast verdwenen is (15).

Heden ten dage bestaat er een meer humane wijze van denken en van evalueren van de arbeid, want er zijn immers verschillende vormen van kapitalisme. De radicale kritiek op het kapitalisme situeert zich dus op het niveau van zijn ideologie en van zijn geschiedenis. Deze kritiek wordt meestal geformuleerd door grammaticaal gebruik te maken van de verleden tijd. 'De machine tendeerde ernaar de mens te domineren' (16), 'deze toestand werd bevorderd door het liberale systeem' (17), 'het sociaal-politieke liberale systeem hield zich niet voldoende bezig met de rechten van de arbeider' (18), 'een conflict tussen de wereld van het kapitaal en de wereld van de arbeid ontwikkelde zich; dit werd duidelijk gemaakt door het feit dat de arbeiders hun kracht in dienst stelden van een groep ondernemers en dat deze laatsten, geleid door het principe van de grootste winst, het loon zo laag mogelijk poogden te houden. . . .' (19) Deze visie op het kapitalisme als een systeem, te veroordelen in zijn historische dimensie, blijkt eveneens uit bepaalde uitdrukkingen zoals: 'vergissingen van het vroege kapitalisme' (20) of ook de notie van het 'rigiede kapitalisme' (21), tegenover een kapitalisme dat niet meer zo zou zijn.

De oplossing voor de onrechtvaardigheden, de uitbuiting van de industriële en de landarbeiders ligt in een regeling van het economisch systeem via de omweg van een samenwerking tussen zij die de produktiemiddelen controleren of bezitten op een directe of een indirecte (Staat) manier en de arbeiders. De individuele eigendom van de produktiemiddelen is niet onwettig daar hij in de eerste plaats verkregen wordt door arbeid (22) en zijn noodzakelijkheid rechtvaardigt zich door de eis van het respect voor de individuele waarden (23). De coördinatie van de verschillende groepen (arbeid en kapitaal) als onmisbare componenten van de produktie (24), zou zich kunnen voordoen onder de bescherming van de globale planning door de Staat (25).

De actie van de arbeiders uit zich via de omweg van de vakbonden, die expressie zijn van de solidariteit van de arbeiders (26), en niet van het egoïsme van een groep of klasse (27) en nog minder als woordvoerder van de klassenstrijd (28). De concrete oplossing bestaat in een participatie van de arbeiders in het kapitaal, d.w.z. de medeëigendom van de produktiemiddelen, de participatie van de arbeiders in het beheer door arbeidersaandeelhouder-schap, enz. (29)

Deze gedachtengang roept de vraag op naar de optie van de encycliek t.a.v. het economisch systeem. Gregory BAUM meent dat *Laborem Exercoens* een vorm van socialisme is die het subject tegen de maatschappij beschermt. (30) Franz HINKELAMMERT meent samen met de DEI-groep (Departamento Ecumenico de Investigaciones), van Costa Rica, dat de encycliek 'zich in de eerste plaats richt tot de christenen die geëngageerd zijn in de strijd voor rechtvaardigheid binnen het kapitalistische systeem en pleit voor een meer bewuste

participatie in de socialistische systemen' (31). Ik ben echter van mening dat het hier om een optimistische lectuur van de tekst gaat.

De religieuze basis van dit denken is het heilsplan (32), waarin de mens, geschapen naar Gods beeld, bestemd is de aarde te onderwerpen (33) en langs deze weg in het werk van de Schepper te participeren, door dit werk te ontwikkelen en te vervolledigen. (34)

Zonder twijfel voegen zich nog andere elementen bij de fundamentele gedachtengang van deze encycliek, in het bijzonder op het vlak van een aantal concrete toepassingen, zoals de verschillende loonstelsels, de vrouwenarbeid, de gehandicapten, de spiritualiteit van de arbeid, enz. Wij hebben enkel gepoogd de meest fundamentele lijn te zoeken in de sociale analyse die de diverse standpunten leidt.

a) De vooronderstellingen

Er rest ons vluchtig de taak, bij wijze van hypothese, enkele vooronderstellingen van deze intellectuele constructie te bekijken. Het lijkt ons dat drie reeksen vooronderstellingen ontdekt kunnen worden.

1. Vooreerst is er de religieuze opvatting die God voorstelt als van bovenuit het lot van de mens plannend. Zo riskeert men echter elke lectuur van het sociale in termen van structuren — en niet van intentionaliteit — als noodzakelijk atheïstisch te bestempelen. Inderdaad, de constructie van het geheel van de sociale materie in functie van de determinatie, die gesitueerd is op een materiële basis, lijkt te ontsnappen aan het terrein van de ethica. Daarenboven geeft een dergelijke voorstelling van God aan de religieuze institutie een centrale plaats daar waar het gaat om de definitie van ethiek. Een nieuwe opvatting kan zich dus enkel ontwikkelen in functie van een andere voorstelling van God, wat, in de gedachtengang die de onze is, enkel kan geschieden in een totaal verschillende context. En dit is precies wat we binnen bepaalde hedendaagse religieuze stromingen waarnemen in Latijns-Amerika en op de Filipijnen.

2. Verder is er een concept van de mens, gevormd buiten zijn concrete bestaansvoorwaarden om. M.a.w. er is een gegeven staat van produktieve krachten en van sociale verhoudingen. Dit zou de verwarring kunnen verklaren die bestaat in het vertoog van de encycliek tussen het structurerende en het structurele, en tussen dit laatste en het intentionele. We verstaan onder het structurerende de fundamentele samenhang die niet direct zichtbaar is en die de constructie van de structuren van de maatschappij oriënteert. Zo is het kapitalisme voor alles een samenhang, toegepast weliswaar, die altijd in contradictie zal zijn, ondanks wat de encycliek zegt, met de algemene bestemming van de goederen en het recht op hun gemeenschappelijk ge-

bruik, en meer nog met de rechtvaardige bezoldiging van de (sociale) arbeid (35). Verder is er de verwarring tussen het structurele en het intentionele. Dit draait vooral om het onbewuste element van de sociale constructie, hoewel die laatste steeds het resultaat is van de handelende personen. Inderdaad, hoewel het reële duidelijk deze karakteristieken heeft, zijn het reële en zijn ideëel gedeelte niet exclusief het resultaat van de intentie. Dit alles zou ook de onmogelijkheid van een dialectische denkwijze t.a.v. de sociale verhoudingen kunnen verklaren. Zo komt het dat men de klassenstrijd enkel ziet als verhoudingen van agressie en egoïsme i.p.v. in termen van interrelationele ethiek.

3. Ten slotte is er het concept van de maatschappij in termen van stratificaties, dat het mogelijk maakt het kapitalisme te zien als voor verbetering vatbaar en de oplossingen te zien in het kader van de samenwerking tussen de verschillende klassen. Dit maakt het de Kerk als institutie mogelijk een groter gebied te behouden op het ideologisch domein, alsook in dat van de verschillende diensten aan verscheidene sociale groepen.

b) De praxis van het pontificaat

De vijf pontificaatsjaren zijn zeer rijk aan gebeurtenissen en initiatieven geweest. Het valt niet te ontkennen dat ze zijn gekenmerkt door een uitzonderlijk dynamisme. Men kan natuurlijk geen scheiding maken tussen het uitbrengen van een tekst en de concrete toepassing.

In het kader van deze uiteenzetting zullen slechts enkele punten aangeraakt worden in verband met het onderwerp dat ons hier bezig houdt. Als een religieus leider, in deze functie, een tekst in omloop brengt, realiseert hij hiermee een praktijk want hij werkt op deze manier met de morele autoriteit waarover hij beschikt in op de voorstellingen, culturele modellen en motivaties die tot doel hebben de praktijk te oriënteren. Zo bv. in Brazilië waar de posities ingenomen door Johannes Paulus II in de lijn van de encycliek, ten gunste van de vakbondsacties van de arbeiders zonder twijfel de positie van de vakbond hebben versterkt. Op de Filippijnen ging de harde aanklacht tegen de onrechtvaardigheid en de uitbuiting gepaard met een oproep aan de machthebbers een rechtvaardiger maatschappij uit te bouwen, maar ook met een veroordeling van de klassenstrijd en het revolutionaire geweld, wat in de concrete situatie van deze maatschappij betekent dat men het volk de middelen tot zijn bevrijding ontzegt.

Ook wat in Centraal-Amerika gebeurt, is van belang: de veroordeling van het revolutionaire geweld zonder allusie te maken op het anti-oproer-geweld, de diskwalificatie van volksbewegingen, de verwijten aan het sandinistisch regime, de voorstelling van de klassenstrijd als een ideologie die het resultaat is van de manipulatie door zekere minderheden en gericht op het propageren van de haat, de steun aan de religieuze hiërarchie, het uitdrukken van een

politiek alternatief in Nicaragua voor de volkshegemonie, het verwerpen van de volkskerk, dit alles, samen met de aanklacht tegen onrechtvaardigheid en onderdrukking, kadert in de concrete logica die in de encycliek geschetst wordt.

Men moet hier ook nog zekere intra-institutionele praktijken aan toevoegen die evenwel, gezien vanuit de relatie kapitaal-arbeid, niet neutraal zijn. Denken we bv. aan het geprivilegieerd statuut van Opus Dei binnen de schoot van de huidige Kerk, terwijl we de sociale samenstelling, de ideologische oriëntatie en de economische en sociale praktijken van hun leden kennen.

c) De ideologische sociale groepen

Het zou ons te ver voeren dit aspect van het probleem te ontwikkelen, maar toch moeten we zijn belang benadrukken. Men kan zeker niet van een vertoog verwijten dat het gerecupereerd wordt; dit is het lot van haast alle vertogen. Maar men moet zich wel de vraag stellen naar de oorzaken en de objectieven van dit fenomeen. Waarom worden er in Mexico verschillende jaren nadat de paus er geweest is, door bepaalde banken uittreksels uit de toespraak van de paus via de radioreclame uitgezonden? Waarom zijn de portretten van de paus in Managua het niet mis te verstane teken geworden van de oppositie tegen het sandinistische regime? Er zijn gevolgen die de intenties overstijgen, maar deze zijn daarom niet minder reëel.

3. Besluiten

Als besluit willen we enkele hypothesen voor een verklaring naar voor brengen. De analyse van het pauselijk vertoog toont duidelijk het geïndividualiseerde karakter van de voornaamste bron aan: de arbeider als persoon, van waaruit het economische en sociale veld zich construeert als een geheel dat steeds complexer wordt. Zo wordt een tegenstelling tussen persoon en maatschappij gecreëerd, alsof deze laatste slechts een afgeleide van de eerste was. De maatschappij wordt beschouwd als een aggregaat van personen, die ertoe geroepen zijn interpersonele relaties aan te knopen op het stramien van een quasi-genaturaliseerde sociale matrix.

Er is dus een impliciete weigering de arbeidende mens te beschouwen in zijn dubbele dimensie van sociale en individuele mens, en dus ook een weigering de onafscheidbaarheid van deze twee te zien. Het gaat hier om het sociale in zijn aspect van collectieve realiteit wel te verstaan, uitstijgend boven de som van de individuen en hun interrelaties. De sociologie van de geschiedenis kan een licht werpen op de reden van deze weigering. In de context van de westerse maatschappij is het vertoog van de religieuze ethiek over de arbeid gemaakt in deze maatschappijen waar de eerste vormen van collec-

tieve arbeid (in de schoot van de feodale produktiemethoden) verschijnen, m.a.w. waar de arbeiders gegroepeerd zijn in formaties, verschillend van de familiale. Maar dit vertoog blijft in zijn globaliteit binnen de voorgaande ideologische referentie. Tegenover de steeds groter wordende complexiteit van de collectieve arbeid, baande het menselijk denken zich een moeilijke weg waarbij de bijdrage van Marx beslissend is geweest. Het ethische denken, dat vertrekt van een religieuze optie, ontmoet dezelfde moeilijkheden in de uitwerking. *Laborem Exercens* is hiervan een voorbeeld. Doch deze tekst kan de nieuwe oriëntaties die verschijnen in de maatschappijen die het duidelijkst de effecten van het kapitalistische denken ondervinden, niet verhullen. We denken hier meer bepaald aan de bevrijdingstheologie in Latijns-Amerika of ook aan de religieuze uitdrukking van revolutionaire groepen in Centraal-Amerika.

De kritische analyse van de tekst die nodig is om hem weer in zijn reëel kader te plaatsen, moet ook gepaard gaan met andere overwegingen. In de lijn van wat men de sociale leer van de Kerk heeft genoemd, door Johannes XXIII en Paulus VI wat aangepast, doet een nieuw element zijn intrede; het is niet langer op het privé-bezit dat het accent ligt, maar op de arbeid en dit volgens een definitie die er een constructief element van de mens van maakt. Het weer in herinnering brengen van de subjectiviteit is wellicht het meest waardevolle element van de encycliek in een wereld die dit dreigt te vergeten in theorie of praktijk, welke produktiemethode er ook de overhand heeft.

De kritieken op de kapitalistische verhoudingen zijn nuttig, zelfs al vertrekken ze van een gedeeltelijke analyse. Wat betreft de kritieken op een bepaald socialistisch realisme, ook zij zijn pertinent in de mate waarin ze eraan herinneren dat de reële onderschikking van het kapitaal aan de arbeid nog ver van zijn realisatie afstaat. Indien de zin voor de realiteit en de dringende nood aan radicale hervorming van de aanwezige sociale en economische structuren een strikt onderzoek eisen, zonder concessies in het vertoog en de praktijk van de religieuze leiders, dan is het toch belangrijk de nood te benadrukken aan een permanente en multiforme interpellatie in naam van alle mensen die direct of indirect van de vruchten van hun arbeid worden beroofd of in de onmogelijkheid zijn er de realisatievoorwaarden van te controleren.

NOTEN

- (1) Jean-Paul II, *Le travail humain — Lettre encyclique Laborem Exercens*, Le Centurion, Paris, 1981, p. 24. In het vervolg van de tekst zal de Franse editie van *Laborem Exercens* geciteerd worden.
- (2) *Labor Exercens*, p. 31
- (3) *Ibidem*, p. 32
- (4) *Ibidem*, p. 77-78
- (5) *Ibidem*, p. 35
- (6) *Ibidem*, p. 35, p. 3
- (7) In zijn commentaar op de encycliek legt Gregory BAUM uit welke betekenis aan 'ideologie' wordt gegeven: 'De ideologieën, volgens de definitie van de encycliek, zijn steeds afgeleid van de analyse van een reële historische verandering. Ze zijn dus los gemaakt van hun historische omstandigheden en omgeven met een universele geldigheid. Ideologieën zijn reïficates. Voor het liberalisme is de vrije markt de dynamiek die de geschiedenis leidt, voor het marxisme is dit de klassestrijd. Daar de ideologieën abstracter zijn, doen zij de illusie ontstaan dat men nieuwe historische situaties kan analyseren zonder te verwijzen naar wat er in de realiteit plaatsgrijpt.' Gregory BAUM, *The Priority of Labor — A commentary on Laborem Exercens*, Paulist Press, New York-Ramsey, 1982, p. 85
- (8) *Labor Exercens*, p. 59
- (9) *Ibidem*, p. 36
- (10) *Ibidem*, p. 35
- (11) *Ibidem*, p. 50
- (12) *Ibidem*, p. 58
- (13) *Ibidem*, p. 35
- (14) *Ibidem*, p. 58
- (15) *Ibidem*, p. 35
- (16) *Ibidem*, p. 38
- (17) *Ibidem*, p. 39
- (18) *Ibidem*, p. 3
- (19) *Ibidem*, p. 50
- (20) *Ibidem*, p. 36 en 59
- (21) *Ibidem*, p. 62
- (22) *Ibidem*, p. 61
- (23) *Ibidem*, p. 66: dit herinnert aan een traditioneel aspect van de sociale leer van de Kerk, dat naar St. Thomas verwees.
- (24) *Ibidem*, p. 83
- (25) *Ibidem*, pp. 74-75
- (26) *Ibidem*, p. 81
- (27) *Ibidem*, p. 83
- (28) *Ibidem*, p. 82
- (29) *Ibidem*, p. 63
- (30) Gregory BAUM, *op. cit.*, p. 81
- (31) DEI, *Juan Pablo II, Sobre el trabajo humano — Un comentario desde America Latina*, DEI, San José, Costa Rica, 1982, p. 62
- (32) *Labor Exercens*, p. 92
- (33) *Ibidem*, p. 93
- (34) *Ibidem*, p. 94
- (35) *Ibidem*, p. 62